

wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918 – 1939. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 123-153.

11. MATELSKI, D. (1995) *Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w 1922 roku*. Poznań: Inter-Appress.

12. REZMER, W. (1997) Nauczanie przymusowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym i jego rola w kształtowaniu propaństwowych postaw poborowych. In: Strzelecki M., Wojdyło W. (eds.) *Wychowanie a polityka: tradycje i współczesność*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 165-179.

13. RZESZUTEK, L. (2002) Metody i formy pracy kulturalnej w garnizonie siedleckim w latach 1922-1939. *Szkice Podlaskie*, 10, 85-91.

14. SOSABOWSKI, S. (1931) *Wychowanie żołnierza i obywatela*. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy.

15. STAWECKI, P. (1976) Kilka uwag o roli wojska w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych II Rzeczypospolitej. In: Zieliński H. (ed.)

Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX-XX w. Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Toruń, wrzesień 1974 r.. Wrocław: Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 193-215.

16. STAWECKI, P. (2001) Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej. In: Karpus Z., Rezmer W. (eds.) *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918 – 1939*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 11-37.

17. STAWECKI, P. (1981) *Polityka wojskowa Polski 1921 – 1926*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

18. WYSZCZELSKI, L. (2004) *Oświata, propaganda, kultura w Wojsku Polskim w latach 1918 – 1945*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Надійшла до редколегії 14.06.16

Ya. Dmytruk, Ph.D. student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EDUCATIONAL AND UPBRINGING WORK AMONG NATIONAL MINORITIES IN THE POLISH ARMED FORCES (1918 – 1939)

The policy of the Polish military leadership in the field of education and upbringing which was conducted among national minorities in the armed forces in 1918 – 1939 is highlighted in the article. An attempt to uncover the main reasons for the implementation of education and upbringing work among the soldiers is not of Polish nationality, and highlights the different views on the military leadership attitude towards representatives of national minorities in the armed forces. The statutory and regulatory framework for the implementation of the educational policy in the Polish Army in the interwar period is researched. The main directions of educational and enlightening work such as the fight against illiteracy, civic education, and formation of physical education with basic knowledge in personal hygiene are outlined. Considerable attention paid to the issue fight against illiteracy, since it was one of the key issues in the Polish army in the interwar period. The author revealed features the implementation of civic education in the Polish Army. The influence of educational activities on soldiers who are representatives of ethnic minorities is analyzed. Based on the analyzed material draw the conclusions about character and role of education and upbringing work in the Polish Army.

Keywords: Polish Army, national minorities, educational work, civic education, fight against illiteracy, physical education.

УДК 006.915(495) "71"

A. Зубко, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МИРИ ВАГИ В СИСТЕМАХ ВИМІРІВ ДЕРЖАВ БЛИЗЬКОГО І СЕРЕДНЬОГО СХОДУ XI – XIX СТ.

Арабські грошова та вагова термінології, монетна справа відчували на собі потужний вплив цивілізацій Давнього Сходу, Римської імперії, Візантії. В VII ст. араби захопили у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет, Північну Африку. Одночасно арабські війська завоювали Іран і Середню Азію. Утворилася всесвітня держава мусульман – Арабський халіфат, котра простягнулася від Марокко до Індії.

Розпад Арабського Халіфату на окремі феодалні володіння відбувався протягом тривалого часу. З цих феодалних володінь за період з XI по XX ст. сформувалися сучасні національні держави.

Головним чинником овлелення вагової і грошової систем держав Близького Сходу був розвиток ремесла і торгівлі. Вагові міри були гнучко пристосовані до кількості й особливостей краму, яким торгували купці. Звідси виникла велика кількість місцевих мір. Влада Арабського Халіфату, а згодом Османської імперії намагалася створити узагальнені системи мір. Однак у повній мірі це їй не вдалося. Дослідження мір ваги в системах вимірів держав Близького Сходу в наш час є актуальним питанням.

В статті відтворена структура вагових систем, співвідношення їх одиниць, визначені еталони мір ваги, а також встановлене походження вагових систем держав Близького та Середнього Сходу XI-XIX ст. і їх взаємозв'язок між собою.

Ключові слова: арабські грошові та вагові системи, вагова одиниця, історичне джерело.

Утворення величезної мусульманської імперії – Арабського халіфату в VII ст. мало наслідком уніфікацію грошово-вагових мір на території від Атлантичного океану на заході до гір Тянь-Шаню на сході. На правильному використанні арабської системи мір наголошується в священній книзі мусульман Корані: "В "пророческих" сурах зустрічаються особливо настійні заклики дотримуватися достеменності в мірі та вазі, тобто бути чесним при торгових і лихварських угодах і розрахунках. "І будьте вірні в мірі, коли відмірюєте, і зважуйте достеменними терезами. (XVII, 37)" [1, с. 106].

Після пророка Мухаммеда (622 – 632 рр.) Халіфатом правили три "праведні" халіфи – Абу Бекр (632 – 634 рр.), Омар (634 – 644 рр.) та Осман (644 – 656 рр.). Після них правив зять пророка Алі (657 – 661 рр.). В 661 році халіфом усіх арабів став Муавія ібн Абу Суф'ян, який був родичем халіфа Османа і походив з роду Омейядів. Арабський халіфат Омейядів, або Дамаський халіфат, зі столицею в Дамаску існував в 661 – 750 рр.

У 750 р. владу в державі взяли в свої руки Аббасиди, які вели рід від дядька пророка Мухаммеда аль-Аббаса Абд-аль-Муталліба. Столицю вони перенесли до Багдада. Внаслідок цього Арабський халіфат отримав назву Багдадського халіфату.

Поступово халіфи Аббасиди втратили владу над деякими землями мусульманської імперії. В Іспанії Омейяди створили Кордовський халіфат. В Північній Африці був утворений халіфат Фатімідів. У 969 р. полководець Гаухар ас-Сакілі, за походженням слов'янин, заснував місто Каїр (аль-Кахіра – "Місто перемоги") [2, с. 49]. Згодом Каїр став столицею халіфату Фатімідів.

Імператор Візантії Константин Багрянородний у своїй праці "Про управління імперією" в 952 р. відзначав, що в царстві арабів є три амермумна (амір ал-муманін – "повелитель правовірних", титул халіфа), якими є правителі Аббасиди в Багдаді, Фатіміди в Каїрі і Омейяди в Кордові [3, с. 95].

Правління багдадських халіфів Аббасидів можна розподілити на два періоди. Перший з них тривав з 750 р. по 974 р. В цей час Аббасиди вважалися духовними і світськими повелителями всіх мусульманських земель. В другий період з 974 р. по 1258 р. Їх сприймали лише як духовних правителів мусульман. З 1258 р. після взяття монголами Багдада халіфат Аббасидів припиняє існування.

Розпад Багдадського халіфату Аббасидів йшов поступово. Після втрати контролю над Іспанією і Північною Африкою, влада Аббасидів послабла і в інших землях імперії. З часом посилювався сепаратизм правителів окремих територій. Поступово з'являються більше або менше незалежні від багдадських халіфів династії місцевих правителів Ідрисидів, Аглабідів, Дейлемітів, Іштідів, Саффаридів, Тахіридів, Саманідів та ін.

У X ст. посилювалась місцева династія Буїдів, котра підкорила своїй владі Іран і столицю халіфату Багдад. Халіфи практично втратили політичну владу і стали залежними від буїдських правителів. Наслідком цього було те, що: "Починаючи з правління халіфа ат-Тайї (974 – 991 рр.), карбування халіфських монет припинилося" [4, с. 6]. За словами В. В. Бартольда: "Буїди оволоділи Багдадом і позбавили халіфів світської влади, на їх монетах з'явився титул домусульманських царів Персії – шахіншах ("цар царів")" [5, с. 178].

В Арабському халіфаті в VII – X ст., при владі перших халіфів, династій Омейядів та Аббасидів, діяла давня аравійська система мір ваги, котра виникла в Аравії ще в доісламські часи. Згодом, після розпаду Арабського халіфату, в державах Близького та Середнього Сходу в XI – XIX ст. на основі аравійської вагової системи було створено безліч нових місцевих вагових мір.

На підставі аналізу історичних джерел утворення і розвиток системи вагових одиниць в доісламській Аравії можна відтворити таким чином. Головними еталонами ваги в арабській системі були хабба (шаїра) – зернина пшениці або ячміння, та кірат – боб рожкового дерева. Співвідношення мір ваги в арабській системі: дирхем = 48 або 60 хабб; міскаль = 20 або 24 кірати; нагадують давні аккадську та ханаанську вагові системи. Дійсно, в аккадській системі: сікль в 8,1864 г = 24 гери по 0,3411 г = 120 ше (зерен ячміння по 0,06822 г); в ханаанській системі: сікль в 11,37 г = 20 гер по 0,5685 г = 60 бобів по 0,1895 г. Саме ці системи мір ваги, вочевидь, у давні часи мали розповсюдження на території Аравії.

У IV – I ст. до н. е. в елліністичних державах, які утворилися після розпаду імперії Олександра Македонського, мала обіг аттична вагова система. У даних системах головною ваговою і монетною одиницею є драхма = половина статера, котрий походить від месопотамського сікля. У Вавілоні вагова міна = 60 сіклів, золота і срібна міни = по 50 сіклів. Греки поділили сікль-статер на дві драхми. Сікль = 120 зерен ячміння. Драхма = половина сікля або статера = 60 зерен ячміння. Монетну і вагову драхму, арабською дирхем, стали використовувати в Аравії в добу еллінізму. Співвідношення міна = 100 дирхемів у давній арабській ваговій системі повністю відповідає співвідношенню давньогрецьких мір ваги, запозичених, у свою чергу, від системи поділу одиниць для зважування золота і срібла в Месопотамії.

На початку I тисячоліття н. е. територія елліністичних держав Сходу потрапила під владу Риму. Імператор Нерон в 64 р. почав карбувати срібну монету денарій в 3,411 г = 1/96 лібри. В римській ваговій системі: драхма в 3,411 г = 18 бобів-сіклів = 72 грана – зерна. В Аравії римський денарій, або вагова драхма,

став використовуватись у співвідношенні: лібра = 96 дирхемів. Згодом поступово маса римського денарію стала зменшуватись.

У 308 р. імператор Константин почав карбування золотої монети – соліду масою в 4,54 г. Золотий солід = 24 сілкви = 1/72 лібри. В ваговій системі Візантії літра = 72 ексагія. Співвідношення грошово-вагових одиниць візантійської системи було повністю запозичене арабами: в Мецці, Єгипті, Сирії і Малій Азії кірат = 1/24 міскаля. У Візантії кератіон = 4 сітокка – зерна. В арабів кірат = 4 хабби.

Остаточні основи арабської вагової системи були сформовані в IV – VII ст. на підставі візантійської системи мір ваги. Арабські назви мір ваги походять від візантійських: кінтар – від кентенарій, ратл – від літри, укійя – від унгії (унції), міскаль – від номісми, дирхем – від драхми. Співвідношення візантійських одиниць ваги: кентенарій = 100 літр; літра = 12 унгій; номісма = 72 сітокка, має відповідність в арабській системі: кінтар – 100 ратлів; ратл = 12 укійя; міскаль = 72 хабби.

Як відзначав німецький дослідник В. Хінц: "В аббасидський час, єгипетський ратл, як свідчать скляні тавровані важки, складався з 12 укійя по 8 дирхемів" [6, с. 35]. Це повністю відповідає співвідношенню вагових мір у візантійській системі: літра = 12 унгій по 8 драхм = 96 драхм.

Після розпаду Арабського халіфату в XI – XIX ст. в різних державах Близького та Середнього Сходу відбулися зміни у ваговій системі. Так, якщо в Візантії унгія = 8 драхм, то в мусульманських країнах в укійї могло бути 12, 15, 40, 50, 55, 60, 66 та більше дирхемів. В арабському ратлі могла бути різна кількість дирхемів, у той час як візантійська літра = 96 драхм. Обсяг кінтара, ратля, укійї на окремих територіях країн Сходу був різним. На колишніх землях Іранського царства використовувався ман – подвійна вагова міна, обсяг якої дорівнював двом ратлям.

В аравійській ваговій системі в часи халіфату Аббасидів відбулися певні зміни. Ратл Багдада, столиці халіфату, вважався канонічним. Ратл Багдада = 90 міскалей = 130 дирхемів = 406,25 г; укійя = 1/12 ратля = 33,854 г; істар = 1/20 ратля = 20,312 г.

У середні віки в Мецці ратл перетворився в багдадський ман (2 ратли), а саме = 260 дирхемів = 812,5 г [6, с. 34]. У XVII ст. ратл Мекки знову став дорівнювати багдадському ратлю: ратл = 130 дирхемів по 3,125 г = 406,25 г. Такий ратл використовувався і в Ємені. В Медіні ратл = 200 дирхемів = 625 г.

Структура системи вагових одиниць в Аравії з плином століть поступово змінювалася. В XIX ст. торгова вага мала такий вигляд: фарасіла = 10 манів в 2 ратля по 15 укійя, а бахар = 10 фарасіл. Бахар = 10 фарасіл = 100 манів = 200 ратлів = 3000 укійя. Порівняно з візантійською, це вже нова система. Дійсно, співвідношення: бахар = 100 манів нагадує співвідношення: кінтар = 100 літр у візантійській системі. Але ман – подвійний ратл (літра). В ратлі (літрі) = 15 укійя, а не 12 унгій, як у візантійській системі. В XVII ст. в Мецці бахар взагалі важив 300 манів.

У XVIII – XIX ст. загальний устрій торгової вагової системи в різних містах Аравії був порушений. Зокрема, маса укійї стала неоднаковою. В Бетельфаці вона була однаковою з марочною = 30,984 г; в Мецці = 33,197 г; в Джидді і Логей визначалася по дирхему в 2,904 г = 27,888 г (маса римської унції) [7, с. 47].

Унаслідок відмінностей в масі укійї маса одиниць вагової системи в аравійських містах стала різною. Вага в Мецці: бахар = 99,591 кг; фарасіла = 9,959 кг; ман = 995,91 г; ратл = 497,95 г; укійя = 33,197 г. Вага в Джидді:

бахар = 83,635 кг; фарасіла = 8,363 кг; ман = 836,35 г; ратл = 418,176 г; укійя = 27,888 г. Вага в Логей: бахар = 81,344 кг; фарасіла = 8,134 кг; ман = 813,44 г; ратл = 406,72 г (маса багдадського ратлю); укійя = 27,888 г.

Марочна вага в Аравії була такою: беак = 1,5 укійя = 10 міскалей = 240 кіратів; укійя = 10 коффал (дирхемів) = 160 кіратів. Головна одиниця ваги укійя або вакія = 6,66 міскалей по 24 кірати, або 10 коффал (дирхемів) по 16 кіратів. Беак = 46,476 г; укійя або вакія = 30,984 г; міскаль = 4,647 г; кірат = 0,193 г; коффала (дирхем) = 3,098 г.

В Іраку в середні віки набула поширення вагова одиниця ман = 2 канонічних багдадських ратля по 130 дирхемів. Ман в 260 дирхемів по 3,125 г = 812,5 г.

У XVI–XIX ст. на вагові міри Іраку вплинула система мір Османської імперії. Вагова система мір Іраку: ман-сефі = 3 ман-тарі = 24 вакі-сефі або окк басрських = 30 окк багдадських = 74 вакі-тарі (унцій) = 7998,99 міскалей = 12000 дирхемів. Ман-сефі = 37,327 кг; ман-тарі = 12,44 кг; вакі-сефі або окка басрська = 1,55 кг; окка багдадська = 1,24 кг; вакі-тарі (унція) = 497,69 г. За масою вакі-тарі = ратл Мекки. У торгівлі маса цих одиниць інколи була більшою.

Марочна іракська вага: чекі = 100 міскалей = 150 дирхемів. Дирхем = 3,11 г; міскаль = 4,66 г; чекі = 466,59 г. Загалом, для іракської вагової системи XVI–XIX ст. було характерним використання османських одиниць ваги – окки, чекі та ін.

У Сирії, на відміну від Іраку, основи давньої арабської системи ваги збереглися краще. В Алеппо кінтар важив 100 ратлів по 720 дирхемів. Флорентієць Пегелотті в 1335 р. повідомляв, що в Алеппо і Хамі кінтар важив 227,5 кг. В XVII ст. кінтар Дамаску був збільшений до 150 османських окка = 192,4 кг. Тут відбулося пристосування цієї міри до системи ваги турецьких завойовників.

За арабською торговою системою кінтар = 100 ратлів, хоч ратлі в Сирії бували різні. Сирійський ратл = 12 укійя = 720 дирхемів; кінтар = 100 ратлів = 1200 укійя = 72000 дирхемів. Укійя сирійської марочної ваги = 6,66 міскалей = 10 дирхемів. Ратл = 2,28 кг; укійя = 190,21 г; міскаль = 4,75 г; дирхем = 3,17 г.

Крім одиниць класичної арабської системи ваги в Сирії існували інші вагові міри. Ратл Дамаску = 60 укійя = 600 дирхемів = 400 міскалей; ратлі для шовку в 680 та 700 дирхемів та ін.

В Єгипті в XI–XV ст. застосовувалась арабська система мір ваги. В XVI – XIX ст. вона почала змінюватись під впливом османської системи мір.

Головні одиниці єгипетської системи вагових мір – ратл, окка і кінтар. Ратл = 12 укійя = 144 дирхема; укійя = 12 дирхемів; важкий ратл = 14 укійя = 168 дирхемів. Кінтар = 100 ратлів = 36 окк; окка = 100 марочних дирхемів. Кінтар = 44,33 кг; ратл = 443,37 г; окка = 1,23 кг; укійя = 36,94 г. Важкий ратл = 517,27 г. Важкий ратл в 312 дирхемів = 960,64 г.

Марочна вага: чекі = 100 дирхемів = 1600 кіратів = 6400 хабб; дирхем = 16 кіратів = 64 хабби; міскаль = 1,5 дирхема = 24 кірата = 96 хабб. Чекі = 307,89 г; міскаль = 4,618 г; дирхем = 3,078 г; кірат = 0,192 г; хабба = 0,048 г (маса зерна пшениці).

У XVIII–XIX ст. в Єгипті збереглися основи аравійської і візантійської систем мір ваги: кінтар = 100 ратлів; ратл = 12 укійя; міскаль = 24 кірата. Однак з'являються нові турецькі міри – окка та чекі. Крім того, в єгипетській торгівлі використовувалися кінтари і ратлі не лише офіційного стандарту, але й інші. Існували кінтари в 102, 104, 110, 112, 120, 125, 132, 140, 150,

200 ратлів та ін. Ратлі були в 105, 150, 180, 229, 504 дирхеми та ін. [7, с. 234].

Своєрідні вагові системи склалися в Північній Африці. Араби назвали ці землі Аль-Магриб аль-Акса – "країна далекого Заходу", мандрівники – "Холодною країною зі спекотним сонцем", поети – "Краєм золотого заходу" [8, с. 520]. За уявою середньовічних космографів, тут був край світу, де заходило за обрій сонце.

Історія цього краю знайшла відображення в античній міфології. Біля міста Тінгіс (Танжер) відбулася битва Геракла з володарем Лівії Антеєм. Коли Геракл біля міста Лікс знайшов сад Гесперід із золотими яблуками, то йому довелося тримати небесне склепіння замість титана Атласа, чие ім'я отримала гірська система Північної Африки.

На початку I тис. до н. е. в Північній Африці почалася фінікійська колонізація. В 825 р. до н. е. вихідцями з фінікійського міста Тір був заснований Карфаген (Нове місто) [9, с. 224]. Згодом фінікійські поселення виникли на території міст Лікс, Сале, Танжер, Воллюбіліс.

У II–I ст. до н. е. міста маврів або маврузіїв карбували монету із зображенням риби тунця і написами пунічною мовою. Місцеве населення – маври і нумідійці об'єднувалися в союзи племен під владою вождів-агеллідів. У II–I ст. до н. е. виникли Мавританське і Нумідійське царства.

Після пунічних війн 264 – 146 рр. до н. е. протягом семи століть Північна Африка стає володінням Риму, а згодом Візантії. В 681 р. араби захопили Північну Африку, яку назвали Іфрікією. В 740 р. тут почалися повстання проти влади халіфа, внаслідок яких Магриб – Далекий Захід назавжди вийшов з-під влади Дамаського, а згодом і Багдадського халіфатів.

Владу в Магрибі захопила династія Алідів – нащадків Алі ібн Абу Таліба – четвертого халіфа і дочки пророка Мухаммеда. Прибічників Алі назвали шіитами (шіат Алі – партія Алі). Пророками шіїтів вважаються Хасан і Хусейн – онуки пророка Мухаммеда.

У 788 р. в Магрибі з'явився Алід Ідріс I, який отримав титул імама. Династія Ідрісидів правила до 974 р. Згодом берберські династії Альморавидів 1050 – 1146 рр. та Альмохадів 1146 – 1269 рр. об'єднали під своєю владою весь Магриб і півонину Іспанії. В XVI ст. султан Османської імперії Сулейман Пишний завоював Лівію, Туніс і Алжир. Однак Марокко під владою династії Саадидів відстояло свою незалежність від турок. В умовах арабізації та ісламізації місцевого берберського населення в країнах Магриба склалася своєрідна арабо-берберська культура. Перші міста Магриба належали до типу ксурів. "Берберські укріплені поселення (ксури) оточені фортечними мурами; зазвичай вони групуються навколо однієї або декількох касб (тигремтів), де жили вожді племен, багаті шейхи, володарі оазисів" [10, с. 229]. Деякі з міст Магрибу поступово стали великими центрами ремесла і торгівлі.

У системах грошово-вагових мір країн Магрибу XI – XIX ст. відчутні карфагенський, римський та арабський впливи.

Тут треба звернути особливу увагу на поширену в Магрибі "аттарну" вагу. Маса ратля аттарі відповідає масі шумеро-вавилонських вагових одиниць. Так, в Тунісі ратл аттарі = 506,92 г, в Марокко ратл аттарі = 508,08 г. Це нагадує масу вагової міни Шумеру в 504,6 г. Ратль аттарі в Алжирі = 546,13 г, в місті Ас-Сувейда в Марокко ратл аттарі = 535,22 г. Це майже відповідає масі срібної вавилонської міни в 545,75 г. Поясненням цього, можливо, є те, що землі Північної Африки в свій час належали Карфагену. В

Карфагенській державі мали розповсюдження фінікійські і месопотамські вагові системи.

Поділи мір ваги: кінтар = 100 ратлів, ратл = 12 укійя є візантійським впливом. Використання різної кількості дирхемів або міскалей в укійя, або різної кількості укійя в ратлі, є складовими частинами арабської системи мір ваги.

У Тунісі система аттарі: кінтар = 100 ратлів = 1600 укійя = 12800 міскалей. Укійя = 8 міскалей. Укійя = 31,68 г; міскаль = 3,96 г. Крім ратля в 16 укійя, були ратлі в 18 та 20 укійя. Ратл в 18 укійя = 570,19 г; ратл в 20 укійя = 633,67 г. Ратл в 16 укійя використовувався для зважування металів та медикаментів, ратл в 20 укійя – для зважування продовольства, ратл в 18 укійя – для зважування інших товарів.

В Алжирі головною одиницею ваги був ратл. Торгових ратлів було три: аттарі, греддарі та великий – кебір. Ратл аттарі = 16 укійя; греддарі = 18 укійя; кебір = 27 укійя. Укійя важила 34,13 г, поділяючись на 8 дирхемів по 20 кіратів. Ратл аттарі = 546,13 г; ратл греддарі = 614,38 г; ратл кебір = 819,19 г.

Кінтар = 100 ратлів. У кожному випадку кінтар рахувався в ратлях аттарі: кінтар аттарі = 100 ратлів аттарі = 54,63 кг; кінтар греддарі = 112,5 ратлів аттарі = 61,43 кг; кінтар кебір = 150 ратлів аттарі = 81,91 кг.

Ратл аттарі застосовувався для зважування спецій, ратл греддарі – для зважування овочів, ратл кебір для зважування важких товарів.

Для спеціальної марочної ваги використовувався ратл фудді = 16 укійя по 6,66 міскалей; міскаль = 24 кірата. Ратл фудді = 497,43 г; міскаль = 4,66 г. Ця вага поділялася на золоту та срібну. Для срібла головною одиницею був ратл, для золота – міскаль. Для діамантів головною вагою одиницею був кірат = 0,207 г.

У Марокко головними одиницями вважалися ратл і кінтар. Малий ратл = 12 укійя; великий ратл = 28 укійя. Кінтар звичайний містив 100 ратлів, кінтар великий = 125 або 150 ратлів, кінтар малий – 75 ратлів. Кінтар звичайний у Фесі = 50,8 кг; в Ас-Сувейді = 53,5 кг; кінтар великий в Асфі = 63,5 кг; в Рабаті = 76,2 кг. Крім цих, застосовувався ще митний кінтар = 45,4 кг.

Давньою цивілізацією Середнього Сходу є іранська. Землі Ірану розташовані на схід від Месопотамії на величезному Іранському плоскогір'ї. Гори Загрос відділяють Іран від Месопотамії. На півночі гори Ельбурс проходять уздовж південного узбережжя Каспійського моря. На сході гори Копет-Даг і Памір відокремлюють Іран від Середньої Азії. "На півдні Іран омивається водами Перської затоки, через який вже в III тис. до н.е., якщо не раніше, встановилися зв'язки Передньої Азії з Індією. Саме цим шляхом потрапляли до Месопотамії найдавніші художні твори Індії, а пізніше (в I тис. до н.е.) "вовна, котра росте на деревах" (тобто бавовна)". [11, с. 236]

Транзитна караванна торгівля призвела до запозичення Іраном вагових мір Шумеру, зокрема шумерської міни в 504,6 г. Сприяли цьому деякі обставини. Природні умови Ірану зумовили переважаюче значення для нього кочового скотарства, але тут: "На відвищених ділянках росте ячмінь у дикому вигляді" [9, с. 246]. Саме маса зернини ячміння була покладена в основу шумерської вагової системи. Згодом, за допомогою штучного зрошення землеробство отримало розповсюдження в Ірані. Поштовхом для поширення використання мір ваги став видобуток в Ірані покладів міді, заліза і срібла.

У III–I тис. до н.е. на території Ірану існувало царство Елам, в середині I тис. до н.е. царство Мідія. З VI ст. до н.е. по VII ст. існувала Іранська імперія, якою правили династії Ахеменідів, Аршакідів, Сасанідів. У

651 р. араби завоювали Іран. Наслідком арабського завоювання було те, що перси забули свою мову пехлеві, забули свою писемність і змінили свою зороастрійську релігію на іслам. Але після декількох століть перебування іранських земель у складі Арабського халіфату народився новий перський етнос з новою мовою і культурою.

Нова перська літературна мова фарсі (або дарі – "двірцева") відрізняється від індоєвропейської мови пехлеві тим, що нову перську мову на 50 % формують слова арабського походження. З IX ст. перси стали писати арабською в'яззю. Від арабів перси перейняли законодавчі основи мусульманського права – шаріат.

Після розпаду Арабського халіфату національна самосвідомість персів знову відродилася. Династія Саманідів (875 – 999 рр.) створила державу в Середній Азії з центром у Бухарі. Вони назвалися нащадками іранської династії Сасанідів (по жіночій лінії), оголосивши себе національними перськими володарями, хоч і мусульманського віросповідання.

Захопивши Хорасан, Саманіди поновили міжнародну транзитну торгівлю. Династія Буїдів (Бувейхідів) в Ірані (935 – 1055 рр.) багато зробила для відродження іранської економіки. Загалом, основи матеріальної культури, зумовлені природно-кліматичними умовами і географічним розташуванням іранських земель, не змінилися з часів давньої Іранської імперії. Основу матеріального добробуту персів, як і раніше, становили орне землеробство і транзитно-посередницька торгівля.

У XIII ст. мандрівник Марко Поло писав про Іран: "В містах є купці і ремісники; торгують, ремеслами займаються; виготовляють золоті тканини і всіх родів шовкові. Народжується тут бавовна. Пшениці, ячміння, пшона, всілякого хліба, вина і всіляких плодів у них багато" [12, с. 65].

Крім релігії, писемності і частково мови, в часи панування Арабського халіфату на іранських землях перси запозичили в арабів їх грошово-вагову систему. Згодом вона зазнала змін відповідно до потреб іранської економіки і торгівлі.

Подвійна месопотамська міна, перетворена в багдадський ман (2 ратлі) у 260 дирхемів, стала основою вагових мір в Ірані. Однак у Багдаді ман рахували в 812,5 г, в Ірані малий ман важив 832 г. Крім малого мана, в Ірані використовувалися також середній ман в 1,92 кг та великий ман в 3 кг.

Як зауважував В. Хінц: "Коли Газан-хан біля 1300 р. здійснив реформу мір і ваги в державі ілханів, який використовувався в Тебризі канонічний ман в 260 дирхемів й був проголошений державним стандартом. Ал-Умарі також підтверджує ще біля 1355 р., що в столиці Тебризі пшениця або ячмінь не вимірювалися, а зважувалися, до того ж використовувався виключно ман в 2 багдадських ратля, або 260 дирхемів" [6, с. 27].

У середині XIV ст. канонічний ман в Ірані був замінений великим маном в 3 кг. У XVI ст. великий ман став зватися "тебризьким маном".

У XVIII – XIX ст. відомі три системи ваги Тебризу: велика, середня та мала. В кожній халвар = 100 батманів, або манів. Халвар є кінтаром (центаром). Ман = 4 чареки (чверті) = 8 сайі = 50 сіров. Великий ман = 12,5 абазів по 80 міскалей = 1000 міскалей; середній ман = 9 абазів = 720 міскалей; малий ман = 8 абазів = 640 міскалей.

Велика вага: халвар = 460,69 кг; ман = 4,6 кг; чарек = 1,15 кг; сайя = 575,87 г; сір = 92,13 г. Середня вага: халвар = 331,37 кг; ман = 3,13 кг; чарек = 828,43 г; сайя = 414,21 г; сір = 66,27 г. Мала вага: халвар = 294,56 кг;

ман = 2,94 кг; чарек = 736,4 г; сайя = 368,2 г; сір = 58,91 г. У кожному випадку абаз має масу 368,24 г.

Відомий також старий тебризький ман = 6 ратлів = 300 дирхемів = 600 міскалей. Це половина маси вже згаданого мана в 1,92 кг, або 600 дирхемів, котрий мав поширення в Північному Ірані і Золотій Орді [6, с. 29].

В Ірані були відомі системи шахської ваги, утворені шляхом подвоєння маси одиниць уже згаданих вагових систем. Так, старий шахський ман в 5,52 кг є подвоєним старим тебризьким маном в 600 міскалей, тобто містить 1200 міскалей. Отже, старий шахський ман = 15 абазів = 1200 міскалей. Такою була стара шахська система ваги.

Нова шахська вагова система мала наступний вигляд: халвар = 50 шахських манів; шахський новий ман = 16 абазів = 1280 міскалей. Маса шахського нового мана в 5,89 кг є подвоєною масою малого тебризького мана, а шахський халвар в 294,56 кг тотожний халвару малої ваги. Тому: халвар = 50 манів = 800 абазів = 64000 міскалей.

Система рейської (тегеранської) ваги була подвоєною новою шахською вагою. Рейський ман вдвічі більше нового шахського мана = 32 абазы = 2560 міскалей. Халвар = 100 манів = 3200 абазів = 256000 міскалей. Халвар = 1178,37 кг; ман = 11,78 кг. У рейській системі ваги 100 манів, а не 50, як у новій шахській.

В Ісфахані існувала власна система вагових одиниць у великому і малому варіантах. Великий ман = 16 шедахів = 48 стилей = 1600 міскалей; великий ман = 7,36 кг; шедах = 460,3 г; стиль = 153,43 г. Малий ман в Ісфахані був вдвічі меншим порівняно з великим маном. Тому: малий ман = 3,68 кг; малий шедах – 230,15 г; малий стиль = 76,71 г.

Марочна вага Ісфахану: дирхем = 2 міскаля; міскаль = 6 денгов = 24 кірата = 72 хабби; кірат = 3 хабби. Дирхем = 9,2 г; міскаль = 4,6 г; денга = 0,76 г; кірат = 0,191 г; хабба = 0,063 г.

Загалом, обсяг одиниць іранських мір ваги залежав від кількості міскалей у мані. Були мани в 260, 600, 640, 720, 1000, 1280 міскалей.

У X–XI ст. під час великої посухи, котра вразила Великий Степ, тюркські кочові племена почали рух на територію країн Близького і Середнього Сходу. Щоб отримати дозвіл на проживання в мусульманських країнах, тюрки прийняли іслам. Згодом, завдяки застосуванню військової сили, тюрки захопили владу в багатьох із них.

У 999 р. тюрки зруйнували державу Саманідів. У другій половині X ст. вождем тюркського племені огузів став Сельджук ібн Тугак з роду каник – засновник династії Сельджукідів. Поступово його ім'я поширилось на всі підвладні йому тюркські племена.

Як відзначав відомий вчений – тюрколог Л. М. Гумільов: "В 1030 – 1040 рр. нащадки славного Сельджука... захопили Хорасан, без битв підкорили Іран в 1040 – 1054 рр. і вийшли на кордони Візантії... В 1071 – 1078 рр. сельджуки захопили Малу Азію і Сирію" [13, с. 229].

При перших трьох сельджукських султанах Тогрулбеку (1035 – 1063 рр.), Алп-Арслані (1063 – 1072 рр.) та Мелік-шаху (1072 – 1092 рр.) імперія Сельджуків охопила територію від Середньої Азії до Константинополя. Сельджуки багато в чому запозичили перську й арабську культуру. За оцінкою А. Кримського: "Турецька мова за сельджукських турків або зовсім випиралася серед них мовою перською, або ж захарашувалася невимовною силою перських та арабських слів, – та такою турецька мова залишається і досі" [14, с. 16].

У XII ст. сельджукські султани втратили владу в Передній Азії. Сельджукські племена зосередились у Малій Азії, відвойованої ними у Візантії. Тут був створений султанат зі столицею в місті Іконія, на чолі з династією Сельджуків. У Малій Азії сельджукські племена отримали нову назву "турки", яка відрізняла їх від решти тюркомовних народів. Поряд з іншими національними звичаями: "... зберегли вони, як порівняти, непогану турецьку мову" [14, с. 17].

У 1243 р. Іконійський султанат був знищений монгольськими завойовниками. Рятуючись від монголів, вождь огузького племені кайи Ертогрул привів своїх одноплемінників із Середньої Азії на захід Малої Азії. Тут народився його син Осман (1258 – 1326 рр.), від імені якого пішла назва створеної його нащадками Османської імперії, а також назва нового етносу – турок-османів. Османська імперія, яка підкорила своїй владі багато земель в Азії, Європі й Африці, існувала з середини XIII ст. до 1 листопада 1922 р., коли останній, 35-й за рахунком султан із роду Османів Мехмед VI відмовився від влади [15, с. 222]. Після розпаду Османської імперії в Малій Азії була створена сучасна Турецька республіка.

Характеризуючи систему мір, котра склалася в Сельджукській та Османській імперіях, Ф. І. Петрушевський відзначав, що: "Метрична система, котрою користуються в турецьких областях, є здебільшого аравійською, але з багатьма відступами, особливо стосовно обсягу основних одиниць" [7, с. 493-494]. Тобто турецька система вагових мір створена на підставі арабської системи.

Головними одиницями турецької торгової ваги були окка, ратл, батман і кінтар. Окка є одиницею ваги масою в 400 дирхемів = 1,279 кг. Ратл є половиною окки масою в 200 дирхемів = 639,9 г. Ратл, як бачимо, нагадує давню одиницю міну, окка – подвійну міну.

Батман (іранський ман) був трьох видів: великий, звичайний і малий. Великий батман = 8 окк; звичайний батман = 6 окк; малий батман або великий чекі = 2 окки. На місцях бували й інші батмани. Кінтар = 100 ратлів. Інколи вживалися й інші кінтари. Зокрема, в Константинополі: кінтар в 44 окки або 100 ратлів = 56,3 кг; ратль = 176 дирхемів = 563,11 г. Співвідношення між оккою і ратлем, а також маса ратля тут не відповідають загальноприйнятим.

В окремих випадках ще використовувались: чекі в 250 дирхемів = 799,87 г; тафей в 610 дирхемів = 1,95 кг; кінтар в 45 окк = 57,59 кг. Маса великого батману = 10,23 кг; звичайного батману = 7,68 кг; малого батману або великого чекі = 2,55 кг.

Марочна турецька вага: міскаль, головна одиниця = 1,5 дирхема = 24 кірата = 96 хабб; чекі = 100 дирхемів = 1600 кіратів = 6400 хабб; кірат = 4 хабби. В Константинополі міскаль = 4,79 г; дирхем = 3,19 г; кірат = 0,199 г; хабба = 0,049 г.

Для зважування золота і срібла використовували особливі одиниці ваги: пробна одиниця золота поділялася на 24 кірата по 4 хабби = 4,89 г; пробна одиниця срібла поділялася на 100 кіратів по 4 хабби = 20,41 г.

Інколи в провінціях Османської імперії поділ згаданих вагових одиниць набував місцевої специфіки. Зокрема, в Ерзерумі: кінтар = 30 батманів = 180 окк; батман = 2 напівбатмана = 4 чарека = 6 окк; окка = 2 стила = 8 тухт = 16 полтухт = 32 чверті = 400 дирхемів.

Загальне співвідношення між одиницями ваги: батман = 6 окк; окка = 400 дирхемів; є загально-

прийнятим. Але спосіб поділу вагових одиниць місцевий. Тому в Ерзерумі: напівбатман = 3,83 кг; чарек = 1,91 кг; стиль = 639,85 г; тухта = 159,96 г; напівтухта = 79,98 г; чверть = 3999 г; алтитухта або тухт = 959,78 г.

Підсумуємо. В основу системи мір ваги держав Близького і Середнього Сходу XI-XIX ст. була покладена система монетної і торгової ваги Арабського халіфату VII-X ст. Арабська вагова система була створена на основі мір Візантії, елліністичних держав, цивілізації Давнього Сходу. Крім природних еталонів – маси зерна і бобів, в арабській ваговій системі велику роль відігравали одиниці лічби міскаль і дирхем – золота і срібна монети.

В XI – XIX ст. у ваговій системі арабських держав Близького Сходу і Північної Африки відбулися зміни. Кількість ратлів в кінтарі, кількість укїя, міскалів та дирхемів у ратлі набули великого розміття. Причиною цього був політичний розпад Арабського халіфату і потреби торгівлі.

Перські та турецькі вагові системи XI-XIX ст. походять від арабської системи ваги. Але вони мають значні відмінності від неї, що надає їм самобутнього характеру. Використання одиниць ваги ман та батман із різною кількістю ратлів, міскалей і дирхемів у кожному з них, поява нових вагових одиниць окка, чеки, тафей та ін. надають перській та турецькій ваговим системам притаманних саме їм характерних рис.

Список використаних джерел

1. Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье / Е. А. Беляев. – М.: Наука, 1966. – 280 с.
2. Олдридж Д. Каир: биография города / Д. Олдридж. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 304 с.
3. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
4. Ходжаниязов Т. Денежное обращение в государстве Великих Сельджуков (по данным нумизматики). – Ашхабад: Ылым, 1977. – 119 с.
5. Бартольд В.В. Сочинения: [в 9-ти т.]. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1966. – Т. 6: Работы по истории ислама и Арабского халифата. – 784 с.
6. Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему / В. Хинц. – М.: Наука, 1970. – 147 с.
7. Петрушевский Ф.И. Общая метрология: [В 2-х ч.] / Ф. И. Петрушевский. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1849. – Ч. I: Содержащая описания мер, весов, монет и времечисления нынешних и древних народов. – [III], 632 с.

A. Zubco, Ph.D.in History, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

WEIGHT UNITS IN THE SYSTEMS OF MEASUREMENTS IN NEAR AND MIDDLE EAST COUNTRIES IN XI – XIX CENTURIES

Arab money and weight terminology as well as the monetary affair were under the powerful influence of the civilizations of the Ancient East, the Roman Empire, and Byzantium. In the 7th century the Arabs conquered Syria, Palestine, Egypt, and the North Africa in the Byzantium. At the same time the Arab armies conquered Iran and the Central Asia. It was formed a world-wide Muslim state – the Arab Caliphate that stretched from Morocco to India.

The collapse of the Arab Caliphate into separate feudal ownership lasted during the long period. The modern national states were formed from these feudal estates during the period from the 11th to 20th centuries.

The main factor in the formation of weight and monetary systems of the Middle East states was the development of handicrafts and trade. Weight measures were flexibly adapted to the quantity and characteristics of goods that merchants traded. As a consequence, a large number of local measures were created. The power of the Arab Caliphate, and later the Ottoman Empire tried to create the universal system of measures. However, it was not completely embodied.

The study of the weight measures in measurement systems of the Middle East states is an important issue in our time. The article restores the structure of the weight systems, the correlation of their units, determines the standard weight units as well as ascertains the origin of weight systems in Near and Middle East countries in XI-XIX centuries and their interrelation.

Key words: Arabic monetary and weight system, unit of weight, a historical source.

8. Малая энциклопедия стран / сост. Н. Г. Сиротенко, В. А. Менделеев. – М.: Астрель; Харьков: Торсинг, 2002. – 717 с.

9. История Древнего Востока: учебное издание / [А. А. Вигасян, М. А.-К. Дандамаев, М. В. Крючков]; Под ред. В. И. Кузищина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1988. – 416 с.

10. Королевство Марокко: Справочник / [Р. Б. Соколова и др.]. – М.: Наука, 1991. – 270 с.

11. История древнего мира: [В 2-х ч.] / [Д. Г. Редер, Е. А. Черкасова]; Под ред. Ю. С. Крушкол. – М.: Просвещение, 1979. – Ч. 1: Первобытное общество и Древний Восток. – 288 с.

12. Книга Марко Поло / Марко Поло. – М.: Географгиз, 1955. – 376 с.

13. Гумилёв Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия / Л. Н. Гумилёв. – Бак: Азернешр, 1990. – 312 с.

14. Крымский А. История Турецчины / А. Крымский. – К.: Олір, 1996. – 288 с.

15. Петросян Ю.А. Древний город на берегах Босфора: исторические очерки / Ю. А. Петросян. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986. – 238 с.

References

1. BELYAEV, E. A. (1966) *Araby, islam i Arabskij khalifat v rannee srednevekov'e*. Moscow: Nauka
2. OLRIDZH, D. (1970) *Kair: biografiya goroda*. Moscow: Molodaya gvardiya.
3. KONSTANTIN BAGRIANORODNYJ (1991) *Ob upravlenii imperiei*. Moscow: Nauka.
4. KHODZHANIYZOV, T. (1977) *Denezhnoe obrashchenie v gosudarstve Velikikh Seldzhukov (po dannym numizmatiki)*. Ashkhabad: Ylym.
5. BARTOLD, V. V. (1966) *Sochineniya: [in 9th vol.]*. Vol. 6: *Raboty po istorii islama i Arabskogo khalifata*. Moscow: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury izdatelstva "Nauka".
6. KHINTS, V. (1970) *Musulmanskie mery i vesa s perevodom v metricheskuyu sistemu*. Moscow: Nauka.
7. PETRUSHEVSKI, F. I. (1849) *Obshchaya metrologiya: [in 2 vol.]*. Vol. 1: *Soderzhashchaya opisaniya mer, vesov, monet i vremyaischesleniya nyneshnikh i drevnikh narodov*. Saint Petersburg: Tipografiya Eduarda Pratsa.
8. SIROTENKO, N. H., MENDELEEV, V. A. (eds.) (2002) *Malaya entsiklopediya stran*. Moscow: Astrel; Kharkov: Torsing.
9. KUZISHCHIN, V. I. (ed.) (1988) *Istoriya Drevnego Vostoka*. 2nd edition. Moscow: Vysshaya shkola.
10. SOKOLOVA, R. B. et al (eds.) (1991) *Korolevstvo Marokko: Spravochnik*. Moscow: Nauka.
11. KRUSHKOL, Yu. S. (1979) *Istoriya drevnego mira [in 2 vol.]*. Vol. 1: *Pervobytnoe obshchestvo i Drevnij Vostok*. Moscow: Prosveshchenie.
12. *Kniga Marko Polo* (1955). Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo geograficheskoy literatury.
13. GUMILYOV, L. N. (1990) *Tysyacheletie vokrug Kaspiya*. Baku: Azerneshr.
14. KRYMSKIY, A. (1996) *Istoriya Turechchiny*. Kyiv: Olir.
15. PETROSYAN, Yu. A. (1986) *Drevnij gorod na beregakh Bosfora: istoricheskie ocherki*. Moscow: Nauka.

Надійшла до редколегії 14.06.16